

De kille van Gendringen

Aggie Daniëls

In dit artikel schets ik aan de hand van het hoofdstuk Gendringen in het boek 'Het oude volk' van Hans Kooger en het hoofdstuk 'Zonen en dochters van het oude volk' uit '1000 jaar Gendringen', aangevuld met informatie van diverse sites, in het kort het verhaal van de kille (joodse gemeenschap) in de voormalige gemeente Gendringen. Over één van de families, namelijk die van Spier in Gendringen, heeft u in de vorige Ganzeveer kunnen lezen. Aan de families Heijman, Meijer, Franken, Spanjer, De Jong, De Winter, Stern en nog enkele andere wil ik een andere keer aandacht besteden.

Al in 1618

Al in 1618 was ~~voor het eerst~~ sprake van Joden in Gendringen. In de Classis Zutphen werd gesproken over een klacht uit Gendringen dat er *Joden met der woonst inbraken* en wat er aan gedaan moest worden om dat onheil te voorkomen. Er worden geen namen genoemd. Wel in 1653, in dat jaar betaalde de weduwe Levi jaarlijks *2 goudgulden* om in Gendringen te mogen wonen, hetzelfde gold voor *den jongen Isaeck*. Een paar jaar later kreeg

Hirtz Meyer toestemming om zich er te vestigen. De bewoners van kasteel Ulft bestelden hun kalfsvlees en... vleesafval bij slager Heim Levi te Gendringen. Hij leverde in 1682 28 keer vlees aan het kasteel en kreeg er *f 75,-* voor (dat zou nu € 825,- zijn). En een andere joodse slager in Gendringen, Marcus Herts Francke, was eind 18^e eeuw hofleverancier van schapen-, kalfs- en rundvlees aan het Hof in Anholt. In die tijd woonde ook de joodse slager Jacob Salomons in Gendringen. Andere

namen die in de 18^e eeuw in Gendringen voorkwamen, zijn Spanjer, Cohen, Israël, Levy, Horn en Heijman. De laatste twee waren voorganger in de synagoge en godsdienstleraar van de kille.

Wenig gegoed

In de Franse tijd, zo ca 1800, woonden er 58 joden in Gendringen en Ulft. (Dit getal wordt de rest van de 19^e eeuw niet

In 1628 bezorgde Heim Levi 28 keer vlees bij Kasteel Ulft. Maquette in 2015 gemaakt door Ziko van Dijk

begraafplaats. Wanneer hij gesticht is, is niet bekend. Er staan nog 33 zerken: elf van gietijzer – ongetwijfeld gemaakt op de DRU – , vier kleine en achttien grote stenen zerken. De oudste steen (Salomon Meijer) is van 1842. Maar daarvoor zijn er zeker ook joden aan de Uiftseweg begraven want een telling leverde al meer dan 90 gestorvenen op tussen 1811 en 1892. Van sommige families (Spanjer, Spier, Heijman, Meijer, De Winter) is bekend dat zij hier al meer dan 200 jaar woonden. Niet van allen is een zerk aanwezig; misschien zijn er stenen weg of verweerd of zijn doden elders begraven. In 1848 wilde het killebestuur de begraafplaats uitbreiden, wat de gemeente goedkeurde. Dus waarschijnlijk was het vóór

De begraafplaats aan de Uiftseweg in Gendringen

die tijd een klein begraafplaatsje. 30 jaar later werden alle begraafplaatsen verplicht er een huisje op te bouwen hetgeen de kille direct deed.

Soms staat er ook Nederlandse tekst op de stenen, zoals deze van Hartog Consenheim (†1848 †1922) en Sara Consenheim-Heijman (†1928).

veel hoger, in 1860 60 op een totale bevolking van ca 5500). Joseph Stern is dan voorzitter van de kille. Hij liet in 1813 een lijst maken van alle joodse gezinnen en hun situaties. Bijvoorbeeld *Joseph Levy Stern. Heeft zijn vader bij zig met name Levy Joseph Sterren in huis. Zijn kostwinning is een winkel en verder Handel der gewoonte der platte landen. Kijn [geen] kinderen. In 1810 getrouwd met Sibilla Davids. Of Jacob Spier, onderhoud benodigt. Kostwinning onbepaald. Heeft 5 kinderen.* [volgen namen Meggelt, Hartog, Bram, Sara en Osewolt Spier en leeftijden, tussen de 2 en 14 jaar oud]. De naam Spier, ons nog het beste bekend, was er dus al begin 1800. Opvallend is dat alleen de families Stern (winkelier; in 1820 geboren in Ulft), Cohen (marskramer) en Franken (slager) goed de kost

verdienen, maar dat de andere 7 gezinnen *wennig gegoed* oftewel arm zijn. Hun kostwinningen zijn onbepaald, of ze handelen in lompen. Levy Cohen is slager maar moet 8 kindermonden voeden (ze zijn tussen 2 en 15 jaar). Andere gezinshoofden zijn Spanjer, Van de Brug, iets later nog Urbach (veearts), Hertz de Winter, Salomon de Jong (in Ulft), koopman Meier. In die tijd heeft de kille een kerkgebouw gepacht voor 25 jaar. Eerst deden ze samen met Terborg en Zilewolt maar die zijn apart doorgegaan dus *Zo zint wij inwooners voor den gehelen last zitten gebleven.* De kerk kost *zonder eene kaars ca f 60,-* Voor het loon van de Mijster, de pacht van de school en aan Brant komen er nog 120 contante penningen bij die door de vier vermogende gezinnen betaald zijn. Dus het is financieel moeilijk.

Firma

Louis Franken,

Gendringen.

Manufacturen.

Meubelen.

H. BAMBERG, ULFT.

Koperslagerij,
Drogisterij.

STEEDS VOORRADIG
EENE GROOTE SORTEERING

Huishoudel. Artikelen
als Lampen, enz.

Beleefd aanbevelend.

Enkele advertenties uit het programmaboekje in 1913

De kille verzorgt onderwijs welke zig bepaalt in lezen en schrijven en de grote maken hare vordering volgens hare bekwaamheid.

Families en beroepen

In een programmaboekje uit 1913 ter gelegenheid van 100 jaar Koninkrijk adverteerden veel joodse winkeliers: slager Spier, winkelier in mode L. Heijman, manufacturier Louis Franken, koperslager Herman Bamberg uit Ulft die ook adverteerde voor zijn huishoudelijke artikelen en drogisterij.

Wordt gevraagd:
EEN
Kleermakersknecht
en een
Halfwas of Leerling.
bij L. HEIJMAN, Dames- en Herrenkleedermakerij, Gendringen.

Advertentie uit 1934 van kleermaker Levi Heijman (*1898 Gendringen) getrouwd met Evalina van Praag

Tussen de twee wereldoorlogen woonden hier ook de families Philips, Goldstein, Haalman, Maurits Gans (rijksontvanger), Cracau (uit Goor), sigarenmaker Simons en de familie Cussel (beide uit Anholt). De familie Cussel woonde nog een tijdje op de Bringenborg in Gendringen. Schoenmaker 'smoeltje' (driftkikker) woonde op Achterkerspel, lorrenboer Heyman Hertz aan de Kromme Elleboog vlak naast de synagoge, de *kosjere* slagerij Spier zat in de Grotestraat; zijn specialiteit was gerookt vlees en ossentong. Salli Spier stuurde al voor de Eerste Wereldoorlog mandjes vlees(waren) door het hele land.

Synagoge

In 1830 bij de grote brand in Gendringen leden veel joodse families schade. Zo was S.A. Franken, die al hulpbehoevend was, zijn handel kwijt. In 1850 was de ruimte voor de *kille*, in

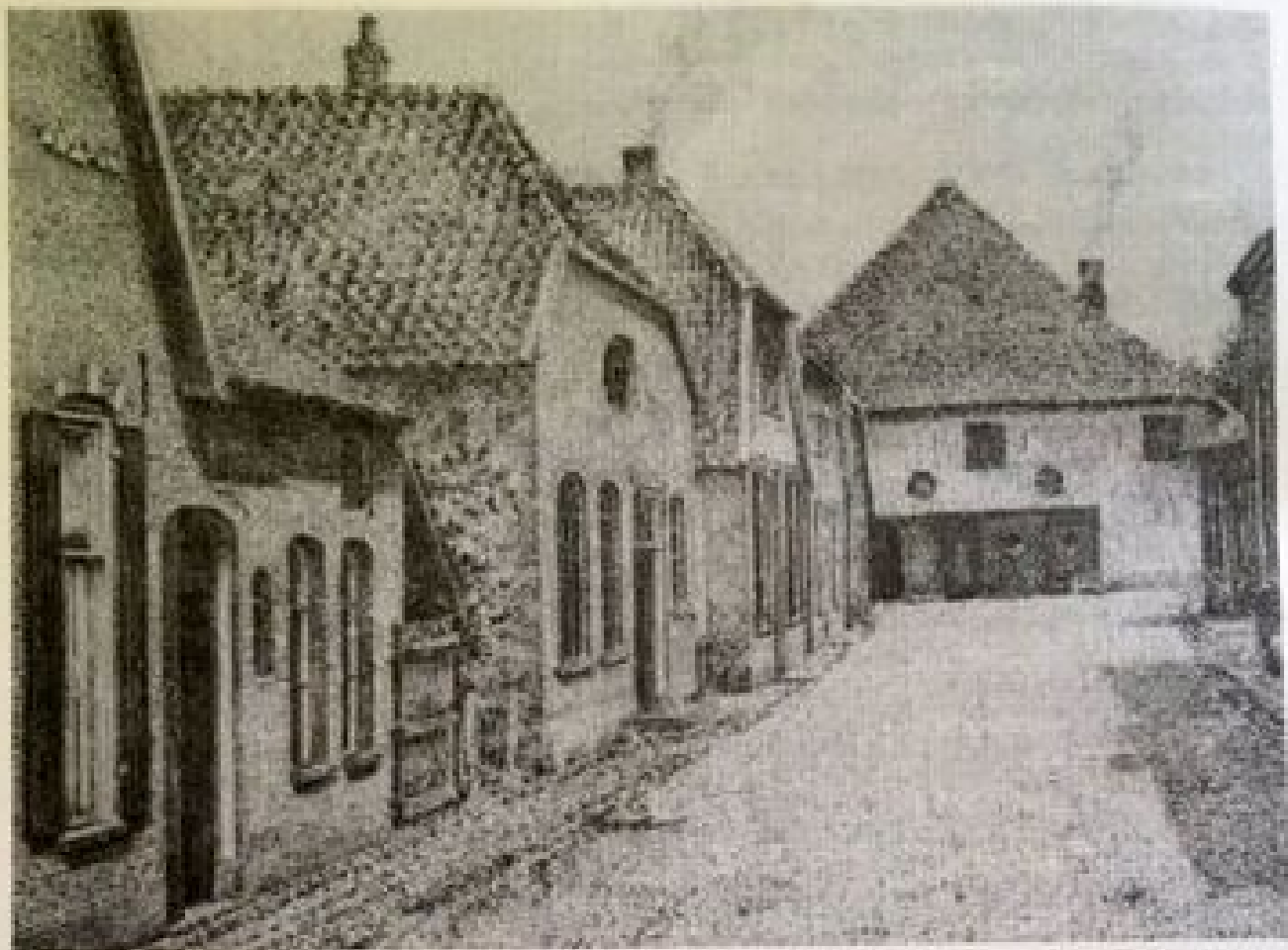
een woonhuis, te klein. Men bouwde een synagoge in de Kromme Elleboog, die bijna een eeuw lang gebruikt zou worden. Er waren vaak lekkages en een brand in 1870 verwoestte het hele gebouw. Na een geldinzameling werd een nieuw gebouw neergezet op dezelfde plek. Bij een volgende brand in 1888 (oorzaak onbekend) kon het gebouw gered worden. In 1938 bedroeg het aantal joden nog 13. Er kon al geen *minjan* meer worden gehouden (er zijn 10 volwassen mannen nodig voor een godsdienstoefening) en daarom is de *kille* in 1941 ontbonden. De sjoel en de begraafplaats aan de Ulftseweg kwamen onder het beheer van de *kille* Terborg. In 1942 werd een deel van de inventaris, op last van de bezetter, naar Amsterdam overgebracht. De meubels en de rest van de inventaris werd er door NSB'ers uitgesleept. Op 9 maart 1945 verwoestte een (Amerikaanse) bom de synagoge.

Gemeenschap

De Joden maakten actief deel uit van de gemeenschap, maar gemengde huwelijken kwamen heel weinig voor. Jacob Spier was voetballer en wielrenner, anderen zaten bij de kegel- of biljartclub. Salli Spier zat in de marktcommissie, Sophie Spier

M/ Hierdoor bericht ik het geeachte publiek van GENDRINGEN en omstreken, dat ik genoodsaakt was ter kennis te brengen, dat geen enkel deel der door de firma TE PAS alhier geleverde goederen door mij vervaardigd was, omdat ik wel degenijk de bewijzen heb, dat deze heer dit zijn klanten voorspiegelde.
Onder beleefde aanbeveling,
L. HEIJMAN,
Bedienaar Cooper-Tailleur.
Gendringen, 29/3 '06.

Waarschuwing.
Ondersgetekende bericht door een het geeachte publiek van Gendringen en omstreken, dat de
Kleedingstukken
welk hem gevraagd te geen goed worden vervaardigd door een heer
LEVIE HEIJMAN,
Kleermaker in Gendringen, met door alhierde bewijzen bewezen, onder leiding van een eerw. getrouwen Cooper.
Voor nabestaandij gemekt waard ingetoken.
Onder beleefde aanbeveling
Burgemeester
Uitd. Do. Do.,
DIRK F. TE PAS,
GENDRINGEN.
Manufacturen, Balles,
Tuinen, Bekens

De synagoge van Gendringen (2e van links), onopvallend aan de Kromme Elleboog, Tekening van Hans Bresser

speelde verdienstelijk piano en trad regelmatig op. De verschillende ambachtslieden hadden vaak niet-joodse kleermakersknechten, naaisters of dienstmeiden in dienst. Ze vierden de joodse feesten, bar mitswa, Chanookah en Loofhuttenfeest. Af en toe waren er akkefietjes zoals blijkt uit twee advertenties in de krant in 1904. Dirk te Pas 'manufacturen, veren, bedden, dekens' trekt het vakmanschap van Levie Heijman in twijfel en waarschuwt de bevolking van Gendringen e.o. dat de kledingstukken die hij levert in geen geval door Levie Heijman zijn vervaardigd. Levie voelt zich genoodzaakt in een advertentie ter kennis te brengen dat geen van de goederen die de firma Te Pas leverde door hem (Levie) gemaakt zijn en dat deze heer dit zijn klanten voorspiegelde.

Levie zet er maar voor alle zekerheid onder dat hij gediplomeerd is. Wat er precies was voorgevallen, is niet helemaal duidelijk. Maar toen Levie overleed in 1938 kreeg hij uitsluitend waarderende woorden in de krant. Hij is een onzer bekende en algemeen geachte ingezetenen. Hij was eigenaar van het sinds jaren bestaande kleermakersbedrijf in de Grootestraat in Gendringen. Hij was bestuurslid der Israëlitische Gemeente in Gendringen, lid van het Burgerlijk Ambestuur en tot voor kort lid van de gemeentelijke Commissie van toezicht op het Lager Onderwijs.

33 zerken

Aan de weg van Ulit naar Gendringen, omzoomd door een beukenhaag en afgesloten met een hek met een Davidster, ligt de oude joodse

Oorlog

In januari 1941 kwam de rijkscommissaris van het bezette Nederland met een verordening. Alle personen van *geheel of gedeeltelijk joodschen bloede* werden verplicht naar de gemeente te gaan om, tegen betaling van f 1,- leges, op hun kaart in het bevolkingsregister hun religie te laten vermelden. De maand erna begonnen de razzia's in Amsterdam. De meeste joden waren vóór de Duitse inval uit Gendringen vertrokken, naar verschillende adressen in Apeldoorn, Culemborg, Den Haag, enz. zo valt in het bevolkingsregister te lezen. (achter veel namen staan de datum en het nieuwe adres en de afkorting DSK=Distributiestamkaart). Maar daar bleken de meesten allerminst veilig te zijn. Maurits Gans en zijn familie vertrokken naar Culemborg; hun zonen Henri en Salomon kwamen om in Auschwitz (Polen). De bejaarde Betje en Mina Heijman, die jarenlang als coupeuses in de Kromme Elleboog hadden gewoond, gingen naar Apeldoorn waar ze werden opgepakt; ze werden vergast in Auschwitz. Kleermaker Levie Heijman en zijn vrouw Evalina van Praag en dochter Mina werden omgebracht in Auschwitz, zoon Meier Philip ergens in Midden-Europa. Annegien en Mina Cohen gingen naar Amsterdam en kwamen in 1942 om

in Auschwitz. Sibilla Spier, David en Paulina de Winter en hun echtgenoten werden in Amsterdam opgepakt en gedeporteerd. Arie Spier was vertrokken naar Apeldoorn maar werd daar bij een razzia opgepakt en vermoord in het concentratiekamp Mauthausen.

De vrijgezel Franken, manufacturier, ging naar Amsterdam.

De manufacturier Gans verhuisde kort voor de Duitse inval naar Amsterdam waar zijn uit Berlijn gevluchte broer (bonthandelaar) en schoonzus al woonden. Volgens de verhalen die in Gendringen de ronde deden heeft hij zich in een van de grachten verdronken. Feit is dat hij in Amsterdam gestorven is en niet gedeporteerd werd.

Huisarts Abraham Spanjaard, die aan de Anholtseweg woonde, ging ook naar Amsterdam. Alleen de slagersfamilie Spier wilde niet gaan, met zes personen - en 1 Duitser - (zie het artikel over deze familie in de vorige Ganzeveer).

Razzia's in de Achterhoek

Op 8 oktober 1941 werden in de meeste Achterhoekse gemeenten razzia's gehouden. Met overvalwagens gingen de gevreesde leden van de Sicherheitspolizei de huizen af en namen vooral de mannelijke joden mee die meestal niet terugkeerden. De families kregen dan bericht dat ze aan een hartaanval of aan een infectie waren overleden.... Zo kwam volgens Hans Bresser over Arie Spier per telegram uit Mauthausen het bericht dat hij aan een *Lungenentzündung* was overleden. Toen de massadeportaties tot stand kwamen, werden die doodsberichten met doorgaans gefingeerde doodsoorzaken niet meer verstuurd.

Bijzonder is dat vanuit Gendringen géén joden zijn gedeporteerd. Op de officieel vastgestelde lijst van Gendringse oorlogslachtoffers staan dan ook geen

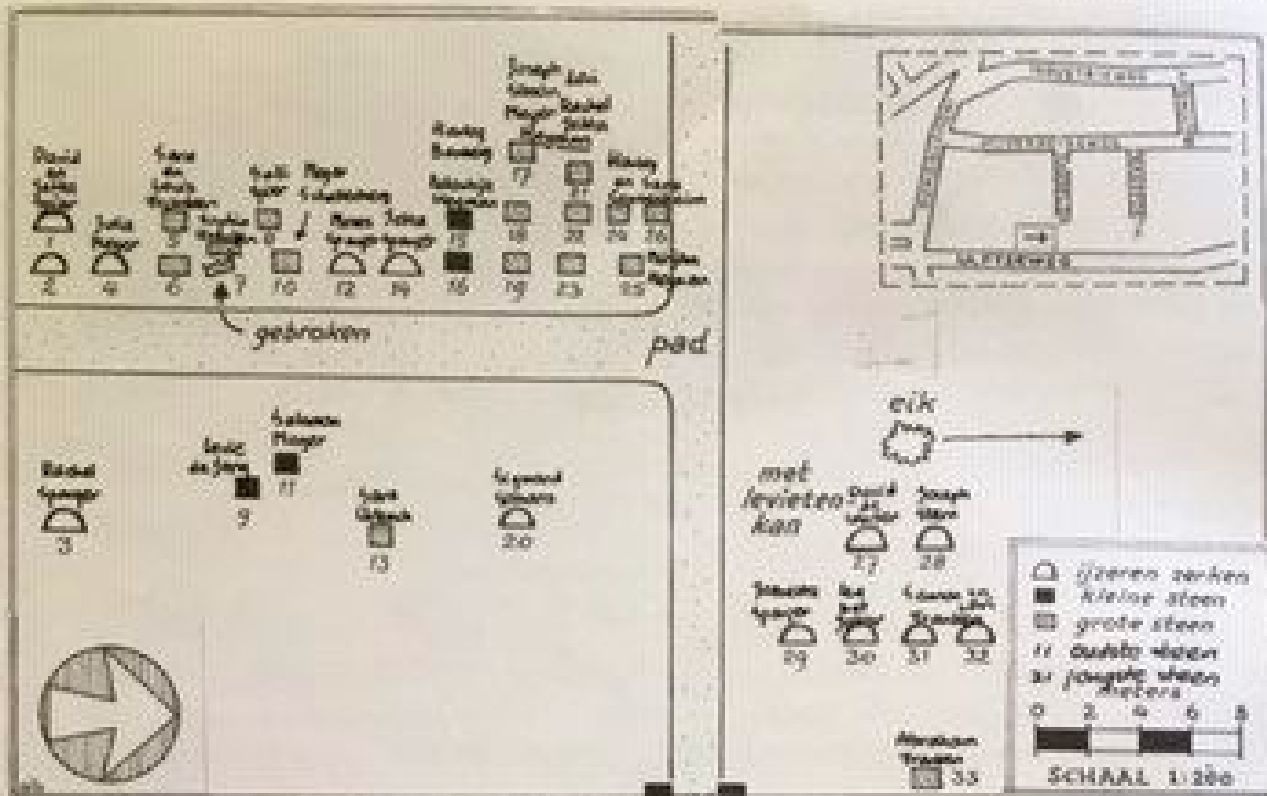
De vorderingswijze heeft de met de laatste berekenen van **VERBORGEN** en **Geheim** te bereiken, dat op zich alhier **gevestigd heeft** als

MODISTE,
en zich hijsel aanbreidt voor het maken van

Dames- en Kindercostumes.
Onder mijnner aanleiding.
MINA HEIJMAN.
Gendringen, Juni '91.

GR. HEIJMAN,
Costumemaaksters,
Gendringen.

Links advertentie in de Graafschapbode 1891 van Mina, rechts 1893 samen met Betje

Plattegrond van de joodse begraafplaats

De meeste opschriften zijn in het Hebreeuws, op acht van de 33 zerken komt ook een bijbeltekst voor. Sommige hebben ook een Nederlandse tekst. Op de meeste stenen staat alleen *Hier ligt een joodse man begraven met naam en data*. Het graf van Samson Franken (†1858) heeft een bijzonder gedicht in het Hebreeuws op zijn ijzeren zerk. Het is een acrostichon dat wil zeggen dat de beginletters van de regels zijn naam vormen. Op enkele zerken van vrouwen staat geschreven dat hun *hand zich over de armen en behoeftigen uitstreckte en dat zij hun levensdagen lang goede daden deden*. Op de zerk van koopman Louis Franken (†1885) staat het Predikervers *een naam is beter dan goede olie en de dag des doods is beter dan de dag dat iemand wordt geboren*. Op de steen van David de Winter staat een levietenkan afgebeeld.

De laatste lewaje

De laatste lewaje [begravenis] was in

1938, die van kleermaker Levie Heijman. Hij was, zo staat op zijn steen *geliefd in zijn gezin en bij familie*. Zijn Hebreeuwse namen luiden: Jehoeda ben [=zoon van] Meier Oeri. Levie liet zijn vrouw Evalina van Praag uit Zaandam en vier kinderen achter. Evalina, haar ouders, drie van haar kinderen, een schoonzus, een schoonzoon en drie kleinkinderen kwamen om in Sobibor of een ander kamp.

Zerk 27 van David de Winter met levietenkan (volgeling van Levie)

joodse namen. Wel kwam er soms een overvalwagen om gericht iemand op te halen. Zo is er het verhaal van wijlen Dick te Pas die in 2013 nog goed wist dat op een avond bij Seinhorst op de Wals een Duitse overvalwagen kwam aanrijden om Jacob Spier op te halen. Kennelijk wisten ze dat Jacob daar was. Jacob kon zich uit de voeten maken en de Duitsers vonden geen spoor van hem. De Duitsers schoten lukraak - uit frustratie? - de wei in maar Jacob ontkwam. In de overvalwagen zaten volgens Dick enkele joodse veehandelaren uit Doetinchem (?). Uit de hele Achterhoek en Liemers werden 2300 Joden in de periode 1940-1945 slachtoffer van de jodenterreur. 24 Joden uit Gendringen of ondergedoken in Gendringen overleefden de oorlog niet: de jongsten waren twee kinderen van 11 jaar, 12 waren tussen de 22 en 45 jaar, 10 waren ouder dan 45, de oudste was Eva Franken, 71 jaar.

Granaten

In 1946 werden nog granaten op de begraafplaats aangetroffen, die later

verwijderd zijn. Toen de kille in 1959 een strook grond aan de gemeente verkocht voor verbreding van de weg, heeft de aannemer het graafwerk met de hand laten doen om er zeker van te zijn dat eventuele stoffelijke resten niet aangetast zouden worden.

Monumenten

De hele gemeente Oude IJsselstreek heeft 16 oorlogsmonumenten. Onder andere een plaquette op de Petrus- en Pauluskerk in Ulft voor de omgekomen militairen, een monument aan de Ds. van Dorpstraat in Gendringen voor alle burgerslachtoffers, het joods Monument aan de Silvoldseweg in Terborg, gedenkramen in het gemeentehuis in Varseveld voor het verzet, een algemeen bevrijdingsmonument in Eiten en in Megchelen een monument voor de dwangarbeiders van kamp Rees. In Netterden is in maart 2015 een plaquette geplaatst voor de omgekomen bevrijders.

Foto's: A. Daniëls, T. Zweerink, Delpher.nl

Het joods monument aan de Silvoldseweg in Terborg